

Doğu Karadeniz Bölgesinde Unutulmaya Yüz Tutmuş Halk Çalgılarımız

 EMRAH KAYA ^a

Öz: Doğu Karadeniz bölgesi tarihi, coğrafi konumu, geçmişte birçok ticaret limanına sahip olması ve göç yolları üzerinde bulunması gibi sebeplerden, organoloji açısından oldukça zengin bir kültüre ev sahipliği yapmaktadır. Bu kültürün yok olmaması adına, kayıt altına alınması çalışmanın ana hedefini oluşturmaktadır. Bu makalede, bölgede saha çalışması başta olmak üzere, döküm analizi yapılmış ve bölgedeki önemli güzergahlar taranarak sonuçlar elde edilmiştir. Söz konusu bölgede, yaygın olarak kullanılan THM sazlarının yanında kaybolmaya yüz tutmuş birçok çalgı da tespit edilmiştir. Yörede rastlanılan kaybolmaya yüz tutmuş on üç adet çalgı, on başlık altında toplanmıştır. Çalgıların yapıldığı materyal, çeşitleri, perde sayısı, ses dizisi, diğer çalgılarla benzerliği veya farklılığı, kullanıldığı yöreler ve kullanım alanları incelenmiş, görsellerine ve yöreden derlenen ezgi örneklerine yer verilmiştir. Unutulmaya yüz tutmuş çalgıların ele alındığı bu makale, geçmişte yapılan çalışmalarını pekiştirici, gelecekte de yapılacak olan çalışmalara yol gösteren bir perspektifle düşünülmüştür. Bu anlamda söz konusu çalışma, hem Türk müziğimizin zenginleşmesi, tarihimizde unutulmuş seslerin yeniden canlanması, hem de bu coğrafyadaki çalgılarımızın literatüre kazandırılması açısından çok önem teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, halk çalgıları, çimon, ağız mızıkası, düdük, kaval davul.

^a Kültür ve Turizm Bakanlığı Çimon Yapım Sanatçısı, GGSL Müzik Öğretmeni
emrahmuzik@hotmail.com

Folk Instruments Forgotten in the Eastern Black Sea Region

Abstract: The Eastern Black Sea region hosts a rich culture in terms of organology due to its historical, geographical location, having many trade ports in the past, and being on migration routes. To prevent this culture from disappearing, recording it was the main goal of the study. In this article, many written sources, especially fieldwork in the region, were reached and important routes in the region were scanned. In the region in question, in addition to the widely used THM instruments, many lost instruments were also found. Thirteen instruments, which are about to disappear and found in the region, are collected under ten headings. The material of the instruments, their types, number of frets, sound sequence, similarity or difference with other instruments, the regions where they are used and their areas of use have been extensively examined, visuals and collected melodies are included. This article, in which the instruments are examined in detail, is thought of with a perspective that reinforces the studies done in the past and guides future studies. In this sense, the work in question is very important in terms of enriching Turkish music, reviving the sounds that have been forgotten in our history, and bringing our instruments in this geography to the literature.

Keywords: The Eastern Black Sea, folk instruments, cimon, harmonica, whistle, pipe, drum..

Giriş

Doğu Karadeniz coğrafyası; kuzeyde Karadeniz, güneyde Doğu ve İç Anadolu'nun üst kısmı, batıda Samsun sınırı ile doğuda Gürcistan ülkesinin sınırını kapsayan bir bölgenin tarifidir (bölgedeki iller, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Rize, Artvin havalileridir). Sosyal olay ve olguların derin bir şekilde yaşandığı bu coğrafyada, M.Ö' ki yüzyıllardan bu yana Anadolu'ya açılan kapılardan birisi olarak nitelendirilen ve zengin bir kültüre ev sahipliği yapan Harşit Vadisi gibi birçok güzergahtan söz etmek mümkündür. Müzik folkloru açısından da oldukça zengin olan bu Anadolu köşesi, birçok çalgıyı içerisinde barındırmaktadır.

Araştırmanın Amacı ve Problemi

Doğu Karadeniz coğrafyasında, halk sazları üzerine yapılan organoloji ve müzikoloji çalışmaları oldukça kısıtlıdır ve yapılan çalışmaların bir kısmı da bilimsel anlamda yeterince açık kapatmamaktadır. Bu çalışmaların özellikle literatür taramasından ziyade alan araştırmasına yer verilmeden yapılması da bu alandaki temel sorunlardan birisidir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada yöntem olarak sahada birebir görüşme, derleme ve doküman analizi yapılmış veriler de organolojiye özgü yöntem ve tekniklerle süzgeçten geçirilmiştir.

Bulgular

THM, genel olarak düşünüldüğünde şekillendiği her bölgenin, her yörenin, her mahallenin bile kendine özgü bir tavır ve üslubu olduğu söylenebilir. Bu anlamda insanlar kendi yaşadıkları coğrafyada içi boş bitki, hayvan artıkları gibi kolayca bulabildikleri materyalleri (kamuş, boynuz, bağırsak, tırnak, işkembe, değişik otlar, çalı bitkileri vb.) değerlendirmişler bunları da çalgı yaparak kendi müziklerinde kullanmışlardır. Bu coğrafyadaki sazlara baktığında bölgede aşağıdaki çalgıların kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 1. Doğu Karadeniz Coğrafyasında Kullanılan Sazlar Tablosu

Nefesli çalgılar	Mızraplı çalgılar	Yaylı çalgılar	Körüklü çalgılar	Vurmali çalgılar
Zurna	Bağlama ailesi	Kabak kemane	Akordeon	Asmalı davul
Mey ve ailesi	Ut	Karadeniz kemençesi	Garmon	Bendir
Sol klarnet	Cümbüş	Tırnak kemençesi		Def
Tulum				Koltuk davul
Çimon				Naylon davul
Sipsi				İşkembe def
Ağız mızıkası				
Dilli kaval				
Dilsiz kaval				
Salamuri				
Tütek				
Gevreyik düdüğü				
Kuşburnu düdüğü				
Dilli Düdüklük Kavalı				
Dilsiz düdüklük kavalı				
Zıpcuk				
Burgu boru				
Metal kaval				

Doğu Karadeniz'deki müzik kültürü içerisinde; sol klarnet, tulum, sipsi, dilli kaval, dilsiz kaval, salamuri, tütek, mey, bağlama ve ailesi, ut, cümbüş, kabak kemane, Karadeniz kemençesi, tırnak kemençe, akordeon, garmon, asmalı davul, bendir, def ve koltuk davulu gibi yaygın olarak icra edilen çalgılara rastlanırken, bunlara ek olarak çimon, ağız mızıkası, gevreyik düdüğü, kuşburnu düdüğü, dilli düdüklük kavalı, dilsiz düdüklük kavalı, zıpcuk, burgu boru, metal kaval, işkembe def ve naylon davul gibi unutulmaya yüz tutmuş çalgılar da tespit edilmiştir. Söz konusu çalgıların böyle nitelendirilme nedeni şöyle sıralanabilir:

-Çalgıyı yapan veya icra eden bir veya iki kişi kalmıştır

-Yerinde yapılıp icra edilen çalgıların birçoğu dayanıksız olduğundan, yıl boyu devamlılığı sağlanamamıştır

-Bazı çalgılar, sadece ilkbahar veya sonbahar mevsimlerinde yapılıp çalınabilmektedir

-Çalgıların yapımıcılığı veya icracılığı göçler nedeniyle ustacırlık ilişkisiyle süreklilik arz edememiştir

-Nefesli çalgıların ses sahası (ses deliği sayısı) kişinin yapım yeteneğine göre değiştiğinden sazda bir standart her zaman yakalanamamıştır

-Bazı sazlara çocuk oyuncağı gözüyle bakıldığından yapılan icralar çok ciddiye alınmamıştır

-Bu bölgede tespit edilen bazı çalgıların, orijinaline ulaşılamasa bile, bu enstrüman bazı yazılı kaynaklarda yer almakta, birçok kişi tarafından tarif edilmekte ve geçmişteki kullanımından bahsedilmektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesinde Unutulmaya Yüz Tutmuş Halk Çalgıları

1. Çimon

Çimon çalgısına yöresine göre değişen çimbon, çimboni, cimbon, cimbon, çibun, zimbon gibi adlar verilmektedir. Kalaklı (boynuzlu) veya kalaksız olmak üzere iki çeşidi vardır.

Boynuzlu (kalaklı) çimon çalgısının yandan görünüşü

Kalaklı olan çimon çalgısına yapısal olarak baktığımızda ağızlık, gövde ve boynuz olarak üç bölümden oluştuğunu görürüz. Gövde ve ağızlık kısmı genellikle kamış veya değişik ağaçlardan, uç kısmındaki kalak ta içi boş sığır boynuzundan yapılmaktadır. Gövdenin uzunluğu ses tonuna göre değişmekte olup boyu da 17-21 cm civarındadır. Üzerine açılan delikler yuvarlak değil de genellikle kare şeklinde açılır. İçi boş olan gövdenin üzerinde 5 adet ses deliği vardır. Bazen altına 1 delik daha açılabilmektedir. Gövdeye montelenen ve sesin çıkmasını sağlayan diğer bir parçada ağızlıktır. Ortalama boyu 5 veya 6 cm olan ağızlık üzerinde bir adet dil bulunur. Bu dil yukarı aşağı oynadıkça çalgıdan ses elde edilir. Çimon çalgısının son parçası olan kalak kısmı ise sığır boynuzunun belirli aşamalardan geçtikten sonra boşaltılıp temizlenmesiyle oluşur. Boynuzun sivri tarafı ucundan gövdeye girecek şekilde delinir ve buradan gövdeye montelenir. Son olarak boynuzun uç kısmına zigzag şeklinde motifler yapılır, yerine göre boynuz boncuklarla da süslenebilmektedir.

Kalaksız çimon çalgısının önden görünüşü

Kalaksız olan çimonun, gövdesine sığır boynuzu takılmaz, yapı olarakta iki ana parçadan oluşur. Bu çalgının yapımı kalaklı olana göre daha zahmetsizdir ancak; kalaklı çimon daha gür ses verir.¹ Tonu genellikle fa-sol-la şeklinde olan çimon'un, ses dizisi rast beşlisini vermektedir. Bu çalgı bir oktava yakın ses sahasına sahiptir.

¹ Görüşme: Süleyman Serin, Rize, 2017.

Çimon çalgısının ses dizisi

Çimon, ses tınısı olarak akrabası olduğu sipsi, uyguncaklı düdük ve tulum çalgıları ile benzerlik göstermektedir. Çimon çalgısı, tulumun kullanıldığı yerlerde varlığından söz ettirmekte iken yoğun olarak Artvin merkez, Yusufeli, Şavşat, Rize merkez, Pazar ve Ardeşen yörelerinde görülmekte bunların dışında da Sivas bölgesinde görülebilmektedir. Çimon, bu yörelerde tek başına çalınabildiği gibi, koltuk davulu veya diğer ritim sazlarıyla bir arada da çalınabilmektedir. Bu çalgıyla icra edilen havalar genellikle halk oyunu ve kırık hava şeklinde olmaktadır. Çimon çalarken ağızda toplanan nefesin kontrollü bir şekilde üflenmesi çok önemlidir. Çimon bazı bölgelerde tulum çalgısına geçmeden önceki acemilik döneminin geçiştirilmesi amacıyla da kullanılmaktadır.

2. Ağız Mızıkası

Ağız mızıkasına armonika adı da verilmektedir. Ağız mızıkası, Avrupa'da yaygın halk çalgılarından birisidir. Ağız mızıkasının, Abdülhamit zamanında ülkemize göçüp Adapazarı gibi bazı yörelere yerleşen Kafkasya Türkleri tarafından getirildiği var sayılmaktadır.²Bu çalgı zamanla yöre insanı tarafından müziğimize adapte edilmiş ve icralarda yer almaya başlamıştır. Çoğu zaman akordeon gibi çalınan ağız mızıkası, ucuz olması ve kolayca taşınabilmesi gibi nedenlerden ötürü de tercih edilmiştir. Mızıkanın durumuna göre yaklaşık olarak 2,5 oktava kadar ses sahasına sahip modelleri bilinmektedir. Tonu da mızıkanın yapımına göre değişmektedir.

Ağız mızıkası, Doğu Karadeniz de Kafkaslara yakın bölgelerde ve Artvin ilinde yaygın olarak kullanılırken, Rize ilinde de tercih edilmektedir. Her iki bölgede de kullanılan ağız mızıkası, genelde akordeonun olmadığı yerlerde kırık hava ve halk oyunları icra etmek için kullanılmaktadır.

² Selim Cihanoğlu *Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Oynanan Horonlar: Karşılamarlar, Barlar ve Halaylar*, İstanbul 2004.

Pompa Armonika algısı

Artvin bölgesindeki önemli bir icracılarından birisi Mete Aydemir'dir. Aşağıda Rize bölgesinde çalınmış halk oyunu ezgisinin rneđi verilmiştir.

Rize İki Ayak Horonu

Derleyen ve Notaya Alan: Selim Cihanoğlu

Kaynak Kişi: Yöre Ekibi, Yöresi: Rize

Ağız mızıkası ile çalınan halk oyunu ezgisi

Yöreden alınan bu halk oyunu ezgisi, 9/8'lik usulde ve la-tundadır. Bu ezgi akordeonla da aynı şekilde alınmaktadır.

3. Gevreyik/Gevrek Düdüğü

Türk halk müziği içerisinde nefesli sazlar grubunda yer alan bu çalgı, yapıldığı otun adı yöresine göre değiştiğinden gevrek ya da gevreyik düdüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yörede gevreyik düdüğüne zurna, 'tulum zurna' veya düdük gibi adlar verilir.

Gevreyik/Gevrek düdüğü

Gevreyik düdüğü iki parça halinde yapılabildiği gibi tek bir gövde olarak da yapılabilir. İki parçalı olanlar gövde ve ağızlıktan ibarettir. Bu çalgı, bulunduğu yörede dışta sert, içte pamuksu bir dokuya sahip ve yine iç kısmı belirli oranda boş olan bir bitki türünden yapılmaktadır.³

Gevreyik düdüğü, boy olarak 10 cm ile 25 cm arasında, çap olarak da 7 mm ile 16 mm arasındadır. Yapılacak çalgının gövde boyu, kişinin parmak aralıklarının durumuna göre ayarlanır.⁴ Sonra kapalı kısımdan (ağza yakın bölge) başlayarak bıçak yardımıyla 1-2 mm derinliğinde ve 3-5 cm uzunluğunda bir çentik açılır. Daha sonra bu çentiğin üzeri bir miktar tıraşlanır. Bu dil, gövdenin çapına ya da uzunluğuna göre de değişiklik göstermektedir. Sipsi ağızlığı gibi çalışan bu mekanizma, üflendikçe sesin oluşmasını sağlayan ağızlık bölümüdür aslında. İkinci aşamada, gövde üzerine köşeli (kare-dikdörtgen) veya yuvarlak 4-6 arasında ses delikleri açılır. Alttaki delik isteğe bağlı olarak açılabilir yalnız yöre insanı bu gövdeyi zayıflatıyor diye genellikle açmayı tercih etmemektedir.

Gevreyik düdüğünün sesi, gövdenin boyu uzadıkça ve çapı genişledikçe kalınlaşmakta (pes), gövde boyu kısaldıkça ve gövde çapı küçüldükçe de incelmektedir (tiz). Gevreyik düdüğü ses deli-

³ Görüşme: Yakup Demir, Kelkit, 2018.

⁴ Emrah Kaya, "Gümüşhane Müzik Folkloru Üzerine Bir Değerlendirme", *Disiplinler Arası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 2017.

ği sayısına göre 5, 6 veya 7 ayrı ses verebilmektedir. Genellikle rast 5'lisi seslerini veren bu çalgı ile hüseyini ve uşşak makamı dizisindeki ezgileri kolaylıkla icra edebilmek mümkündür. Bunun dışındaki bazı makamların sesleri, delikleri yarım kapatmak veya daha basınçlı üfleme şartıyla mümkün olabilmektedir

Gevreyik düdüğünün ses sahası

Aşağıda yörede gevreyik düdüğüyle icra edilmiş ezgi örnekleri vardır.

Karşı Dağlar Bizimdir

Derleyen: Muzaffer Sarısözen
Kaynak Kişi: Cemal Alemdar

Notaya Alan: Emrah Kaya
Yöresi: GÜMÜŞHANE

Yörede icra edilen kırık hava örneği

Dut Dibine Yaslanırlar

Derleyen: Muammer Özkavcı
Kaynak Kişi: Yöre Ekibi

Notaya Alan: Emrah Kaya
Yöresi: GÜMÜŞHANE

Yörede icra edilen kırık hava örneği

Ses rengi olarak kuşburnu düdüğü, sipsi, çimon, uyguncaklı düdük, zambır ve tulum benzemektedir. Kullanıldığı yörede gevreyik düdüğünün tulum navına takıldığı ve bu şekilde (çiftli) icra edildiği de söylenmektedir.

Bu düdüğün genellikle, Gümüşhane'nin Kelkit ilçesine bağlı Öbektaş beldesi ile buralara yakın bölgelerde, Vauk Dağı civarı ile Trabzon'a yakın köy güzergahlarında yoğun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Gevrek otundan yapılan bu çalgı veya benzerlerine Bayburt, Erzurum, Erzincan ve Kars dolayları ile Doğu Anadolu bölgesinde de rastlanmaktadır.

Gevreyik düdüğü 'oturak alemi' benzeri 'herfene' denilen toplu oturmalarda ve 1960 yılına kadar düğünler ile birçok eğlencede icra edilen seçkin çalgılar içerisinde yer almaktaymış.

4. Kuşburnu Düdüğü

Bahar aylarında kuşburnu bitkisinin taze sürgününden yapılan bu düdüğü çeşidi, yörede kuşburnu düdüğü olarak bilinmektedir. İlk olarak Mahmut Bolat tarafından gündeme getirilen bu çalgı, tek gövde üzerine yapılabildiği gibi, bir gövdeye ağızlık takılmak suretiyle, iki parça halinde de yapılabilmektedir.

Kuşburnu düdüğünün görünüşü ve parçaları

Tek parçalı olarak tasarlanan kuşburnu düdüğünün yapısal özellikleri için şunları söyleyebiliriz:

Belirli ölçülerde kesilen kuşburnu dalının dış kabuğu, dalın üzerinden bütün şekilde sıyrılarak zedelemeyen çıkartılır. Daha sonra soyulan iç dal, ikiye bölünür. Her iki dalın içinin pamuksu dokusu-özü boşaltıldıktan sonra bu dallar tekrar birleştirilir ve çıkartılan kabuk üzerine yeniden montelenir. Diğer bir yapım şeklinde, gövdenin kabuğuyla birlikte ortadan ikiye ayrılarak içinin boşaltılıp ip yardımıyla tekrar birleştirilmesi halidir. Her iki şekilde de bir tarafı kapalı olarak tasarlanan düdüğün, kapalı kısmına ortalama 4 -5 cm'yi geçmeyecek şekilde bir yarık açılır. Bu yarık (dil) sayesinde düdükten ses çıkar. Sonra üzerine 5 veya 6 delik açılır. Bu delikler kızgın bir demirle dağlanarak veya bıçakla kesilerek kare biçiminde açılmaktadır. İki parçalı olarak bahsettiğimiz kuşburnu düdüğünün gövdesi de aynı şekilde yapılırken, ağızlık için ayrıca bir parça tasarlanır ve üzerine dil açılarak gövdenin içine sokulur.

Ses sahası olarak 6 veya 7 ses aralığına sahip bu çalgı, genel-

likle rast ve hüseyini makamı seslerini vermektedir. Altta ise delik yoktur.

Kuşburnu düdüğünün ses sahası

Bu çalgı yapısal olarak, gevreyik düdüğü ve Burdur'un Bucak ilçesindeki tek gövdeli sipsilere benzemektedir. Genellikle Erzurum ile Doğu Karadeniz kıyı şeridi arasında, yoğun olarak Gümüşhane başta olmak üzere Erzincan, Bayburt gibi kuşburnu bitkisinin sıklıkla rastlandığı bölgelerde yapıлып icra edilmektedir.

Yörede özellikle küçük ve büyükbaş hayvan otlatırken çobanlar ve çocuklar tarafından yapıлып çalınan bu düdük çeşidi, hemen her ortamda icra edilmekteymiş. Özellikle Gümüşhane ve Bayburt bölgelerinde köy odaları diye tasvir edilen yerlerde, kış aylarının vazgeçilmezi olan 'herfene' gecelerinde kullanılan çalgılar içerisinde kuşburnu düdüğü de tespit edilmiştir.

5. Dūdūklük Kavalı

Dūdūklük kavalı, yöre tabiriyle tesbihlik, mürver, gofoksula, dūdūklük veya livera diye tabir edilen bir ağaçtan yapılmaktadır. Latince adıyla 'sambucus nigra' olan bu ağaç çeşidi, Doğu Karadeniz'e özgü iklim şartlarına uygun, kaya diplerinde, gölgelik yerlerde ve yağışlı ortamlarda yetişmektedir. Bu ağaçtan yörede dilli ve dilsiz olmak üzere iki çeşit kaval yapılır.

Dilsiz dūdūklük kavalının üstten görünüşü

Genellikle çobanlar tarafından kullanılan bu enstrümanın yapım aşaması için şunlar söylenebilir:

Ağaç öncelikle istenen uzunlukta ve özellikle iki budak (yörede 'an' kısmı) arasından kesilir. Bu ağacın içerisinde doğal olarak pamuksu bir doku vardır, bu doku çıkarılınca kavalın dış kalıbı

ortaya çıkmaktadır. Yöreden edinilen bilgiye göre, ağaç içinin özü ne kadar yoğunsa kavalın iç çapı da o kadar geniş ve sesi gür olur. Önce ağacın içi, bir çubuk yardımı ile boşaltılır ve temizlenir. Ağza gelen kısımla alta gelen kısım istenilen oranda tıraşlandıktan sonra üzerine iki veya üç parmak yan yana koyulmak suretiyle ses perdeleri belirlenir. Son aşama, belirlenen delikler ya kızgın demirle dağlanmak suretiyle ya da bıçak yardımıyla açılır. Sonra ağacın içi böğürtlen dikenini ile iyice zımparalandıktan sonra kaval, kullanıma hazır hale gelir. Bu dilsiz olan düdüklük kavalı çeşididir.

Dilli düdüklük kavalının üstten görünüşü

Dilli olanın ağza gelen kısmına bir yonga parçası sıkıştırılarak çalgıya dil ayarlanır. Ancak dilli düdüklük kavalındaki ses perdeleri dil kısmı yapıldıktan sonra tasarlanmaktadır.⁵

Dilli düdüklük kavalının dil bölümü

Her iki kavalda da çoğunlukla önde 6, altta da bir delik olmak üzere toplam 7 ses perdesi bulunmaktadır. Ancak alt delik isteğe bağlı olarak açılır.

Dilli ve dilsiz düdüklük kavalının ses sahası

Düdüklük kavalının ses sahası 2 oktav civarındadır. Bu dilli kavallar genel olarak hüseyini ve uşşak makamının ses dizisine sahiptir. Kavalda diğer makamların seslerini bulmak özel bir çaba gerektirir. Bunun için genel olarak delikler yarım kapatılmaktadır.

⁵ Görüşme: Mehmet Diri, Beşikdüzü, 2019.

Yol Havası

Yöresi: Ketençukuru

Kaynak Kişi: Hüsenü FIRAT

100

Notaya Alan: Emrah KAYA

Dilli Kaval

Dilli düdüklük kavalı ile çalınan bir ezgi örneği

Harşit Vadisi'nde Hüsnü Fırat tarafından çalınan bu hava la karalıdır. Melodi motiflerinde çarpırmalar yoluyla çeşitli süslemeler yapılmıştır. Yörede bu süslemeler çoğu kez 2'li 3'lü veya 4'lü aralıkları duyurmak şeklinde icra edilmektedir. Bu gaydalar horlatma tekniği ile de çalınmaktadır. Her iki teknik yörede alışılmış bir çalım tekniğidir. Dilsiz düdüklük kavalı ile yörede icra edilmiş bir ezgi örneği aşağıdadır.

Ağsar Dereleri

Yöresi: Rize

Kaynak Kişi: İrfan Ruhi EREN

Derleyen: Yücel PAŞMAKÇI

AĞSAR DERELERİ

AK SA YU KA
BU LA NI KA
AK SUN YU KA

RI KA AK SA AK SA YU KA RI SE Nİ VER MEM
KA YI SUN BU LA NIK A KA GÖZ LE RU MUN
RI AK SUN AK SUN YU KA RI O İN CE CUK

F L LE RE TON YA ÜS TÜ ME KALK SA SE NİVERMEM

Dilsiz düdüklük kavalı ile çalınan bir kırık hava örneği

Genellikle Doğu Karadeniz'in kıyı şeridinde yakın kesimlerinde yer alan bu çalgı çeşidini, geçmişte geçiş güzergahı olması itibari-

le Harşit Vadisi'nde yoğun olarak görmek mümkündür. Bu anlamda Ordu, Perşembe, Giresun, Keşap, Espiye, Tirebolu, Eynesil, Trabzon, Akçaabat, Sürmene, Rize, İyidere, Ardeşen havalileri, sahil şeridini takip eden Samsun'un Ordu'ya yakın ilçeleri ile iç kesimlerde kalan Gümüşhane'nin Torul ilçesinde kadar uzanan bölgelerde bu çalgıya rastlanmaktadır.

Düdüklük kavalı her çeşidiyle otçu göçünün vazgeçilmez çalgılarından bir tanesidir. Bu kavalın ağaç çeşidi ve diğer kavallardan farkı için şunları söyleyebiliriz:

- Bu ağaç için bir torna işlemi veya herhangi bir uçla içten delik delme işlemi yapılmamaktadır
- Bu ağaç yaş iken de ses vermektedir.
- Doğada her an kullanıma hazırdır
- Kurudukça kemikleşmektedir
- Yağlamak gerekmez
- Suya oldukça dayanıklıdır
- Kavalın dış kabuğunu traşlamaya gerek yoktur.

6. Zıpcuk

Doğu Karadeniz coğrafyasında sıklıkla rastlanılan diğer bir çalgıda zıpcuk çalgısıdır. İki türlüdür. Birincisi yapraklardan, ikincisi de taze dalın kabuğundan yapılanlardır. Bunları tasnif edecek olursak kabuk ve yaprak zıpcuk olarak sınıflayabiliriz.

Kabuk zıpcuk

Bahar aylarında taze ceviz, söğüt, kızıl ağaç (yörede yakın ağacı) ya da özüllük gibi kabuğu kolayca gövdeden ayrılabilen ağaç türünün dalları budaksız kısımlarından belirli uzunluklarda kesilir. Sonra üzerine bir cisimle vurularak kabuğun gövdeden ayrılması sağlanır. Bu esnada;

Zı zı zıpcuk

Dağları zıpcuk

Anag köprü başında

Yumurta büşürmüş

Çık da ye çık da ye gibi düzmece maniler söylenir.

Daha sonra boru şeklinde çıkan bu kabuk, ağızla ezilerek ses çıkarıcı hale getirilir. İki dudak arasında üflenerek ses çıkarılan bu çalgı; kabuğun uzunluğu, genişliği ve darlığına göre tiz veya pes sesler verir.⁶ Çalgı bazı yörelerde zimbon adıyla da bilinmektedir.

Kabuk zıpcuk yapımı ve çalım şekli

Kabuk zıpcuk, bir kişi tarafından çalınabildiği gibi iki veya üç kişi tarafından da aynı anda çalınabilmektedir. Bunun yanında iki zıpcuk aynı anda bir kişi tarafından da çalınabilir. Bu iki seslilik icrası düşünüldüğünde 2'li, 3'lü, 4'lü, 5'li, 6'lı ve 7'li ses aralığı duymak mümkün olmaktadır.

Kabuk zıpcuktan çıkan bazı ses aralıkları

⁶ Görüşme: Hatice Korkmaz, Tirebolu, 2019.

Toplu yürüyüş esnasında birçok kişi aynı anda ses çıkarınca ortaya 3'lü veya 4'lü akort sesleri de çıkabilmektedir. Çocukların sıklıkla icra ettiği çalgılardandır.

Yaprak zıpcuk

Yaprak zıpcuk, yaprağını kolay dökmeyen orman gülü gibi kalın yapraklı ağaçların yapraklarından külah gibi katlanarak yapılmaktadır. Katlanan kısmın dar yeri, el ile yırtılarak çalgıya bir dil yeri açılır. Sonra buradan üflenerek çalgıdan ses çıkartılır. Ancak bu ses, yaprağın katlama şekline ve büyüklüğüne göre değişiklik göstermektedir.

Yaprak zıpcuk yapımı

Her iki zıpcuk çalgısı da oldukça dayanıksız çalgılardır. Dal zıpcuk, bahar ayında yapılabilirken, yaprak zıpcuk her mevsimde yapılabilir. Yörede bu çalgılar geçmişte birçok kişi yapabiliyormuş. Ancak çalgıyı en çok yapan ve çalan kişi olarak Ketençukur köyündeki Hatice Korkmaz tespit edilmiştir.

Çalgı, birçok köyde, hayvan otlatırken, toplu gezilerde veya fındık toplarken sıkça çalınmıştır.

7. Burgu Boru

Burgu borusu, kızılağaç (yaykın), kiraz, söğüt ve yöreye özgü, özül gibi ağaçlardan yapılmaktadır. Bu çalgı, Türklerin en eski boru çeşidi olan ve derviş borusu diye adlandırılan 'nefir'in bir benzeridir.

Burgu boru örneği

Burgu boru, genellikle ilkbahar ayında yapılmaktadır. Bahar ayında su yürüyen uygun ağacın dalları kesilir, kesilen dalın kabuğu, helezonik bir şekilde soyularak çıkartılır sonra zurna gibi konik şekilde üst üste sarılır. Bir diken veya kıymık yardımıyla birbirine sabitlenen burgu borusunun, ucuna ötmesi için zıpcuk veya boru ağızlığı konulur. Genellikle tek ses verebilen bu çalgının üzerine bazı bölgelerde üç delik açıldığı ve o şekilde icra edildiği de söylenmektedir. Ancak bunun herhangi bir prototipine bölgede rastlanamamıştır.

Bu çalgının genel formuna baktığımızda borunun iç çapı veya uzunluğuna göre akordunun tizleşip pesleştiği söylenebilir. Yine toplu halde çalındığında aralık ve akor tınları duyabilmek mümkündür. Burgu boru enstrümanı, Doğu Karadeniz ve Anadolu coğrafyasının tamamında rastlanabilen bir çalgıdır.

8. Metal Kaval

İnsanoğlu içi boş bitki, kemik vb. materyalleri bulamadığı noktada alüminyum ve bakır gibi boruları çalgı için kullanılmıştır. Bu borular, ayrıca bitkilere göre daha dayanıklı olması açısından da tercih sebebidir.

Bakır kavalın önden görünüşü

Alüminyum veya bakırdan olan bu kavallar, yapı olarak ortalama 25 ile 40 cm uzunluğunda, iç çap olarak da 12 mm'den 16 mm'ye kadar olabilmektedir. Üzerinde 5 veya 6, bir de altta olmak üzere toplam 6 veya 7 ses perdesi bulunmaktadır. Kavalın en alt kısmında da icrada kullanılmayan denge deliği diye tabir edilen bir akort deliği daha bulunmaktadır. Ortalama 2 oktavlık ses sahası olan bu çalgı ile rast, hüseyini ve uşşak gibi makamlar rahatlıkla çalınabilmektedir. Bu kavalın tiz bir ses tonu vardır.

Metal kaval'ın ses sahası

Metal kavallar, Doğu Karadeniz coğrafyasının hemen her bölgesinde görülebilmektedir. Ancak Çorum, Amasya ve Tokat civarı ile Doğu Karadeniz'in kıyı şeridinde yer alan Şalpazarı bölgesinde daha özel bir yeri vardır. Yöreden edindiğimiz bilgilere göre bu çalgı, Çorum ile Tokat güzergahında kartal kanadından yapılan çığirtma çalgısına benzetilerek, Çepni boylarının yoğun olarak yerleştiği Şalpazarı bölgesinde de tiz sesli çalgılar makbul olduğundan tercih edilmektedir. Ayrıca bu kavallar, kolay taşınabilmesi ve akordunu muhafaza etmesi nedeniyle de yayla göçlerinin vazgeçilmezi olmuştur.

Kesilen Ağaçların Davası Kolay Olur

Yöresi: Şalpazarı

Kaynak Kişi: Kavalcı Kemal

Derleyen: Emrah KAYA

Bakır kaval ile kırık hava örneği

Yukarıda bakır kaval ile çalınan bir ezgi örneği verilmiştir. Metalden yapılan bu kaval ile dilsiz düdüklük kavalı arasındaki en belirgin fark; düdüklük kavalında genellikle altta denge deliğinin olmamasıdır.

9. İşkembe Def

Bu çalgı, Doğu Karadeniz coğrafyasında geçmişte yaygın olarak yapılan ve icra edilen bir sazımızdır. Yörede def, tönbelek ve davul gibi isimler verilen çalgı, bendir, deblek ve erbane çalgılarına çok benzemektedir diğer bir yandan da onların atası olarak düşünülebilir.

İşkembe defin üstten ve yandan görünüşü

Bu def çeşidi, genellikle bir un eleğinin kasağı ile işkembeden yapılır.⁷ Ortalama kasnak çapı 35 cm'dir. Bu kasağa taze büyük baş hayvan işkembesi hemen sıkıca gerdirilerek yapıştırılır. Bu yapışma sürecinde yapıştırıcı olarak hiçbir şey kullanılmaz, yalnızca işkembenin kendi sıvısı vardır. Deri kurudukça çeker ve kendiliğinden gerilir. Daha sonra bu kasağa duruma göre boncuklu süsler de eklenmektedir.

İşkembe def icra edilirken

Özellikle Gümüşhane'ye bağlı Kelkit'in köyleri ile Ordu Perşembe'ye bağlı köylerde örneğine rastlanılan ve birbirine çok benzeyen bu ritim çalgısı, yazılı kaynaklara göre tarihi çok eskilere dayanan bir enstrüman türüdür. Genellikle kadınlar arası eğlence-

⁷ Görüşme: Mükerrrem Kılıç, Perşembe, 2018.

lerin vazgeçilmezi olan bu çalgı, düğün, nişan, kına, bayram ve çeşitli amaçlarla bir araya gelinerek yapılan toplu eğlencelerde söylenen havalara eşlik etmek için kullanılmaktadır.

10. Naylon Davul

Naylon davul, asmalı davulun olmadığı dönemde sıklıkla kullanılan ritim çalgılarından birisidir. Yörede tönbelek adı da verilen davulun kullanım şekli asmalı davula benzemektedir.

Naylon davulun yandan ve önden görünüşü

Naylon davul, kasnak, şerit, sicim ve gübre naylonu gibi parçalardan oluşmaktadır. Gübre naylonunun kullanılma nedeni ise kalın ve dayanıklı olmasıdır. Bunun yanında icra için bir yumurta tipi tokmak ve zıbına (çubuk) ihtiyaç vardır. Çalgı, bir elek kasnağına naylon montelenmesiyle oluşur. Öncelikle naylon, şeride gerdirilerek dikilir. İki tane hazırlanan bu parça, sicim yardımıyla kasnağın her iki tarafına da bağlanır.⁸ Kısa bir akorttan sonra hazır hale gelen davula, sonra fındık ağacından çubuk ve dayanıklı ağaçtan yumurta tipi bir tokmak yapılır.

Naylon davul, bunun dışında iki fındık çubuğuyla sağlı ve sollu olarak da çalınabilmektedir. Bu çalgı, işkembe deften farklı olarak hem çift taraflı olabilmekte hem de naylonun sarıldığı ayrıca bir şerit gerektirmektedir. Yapımında yerine göre çivi de kullanılmaktadır. Perşembe ilçesi kültür yayınlarından çıkan dergi kaynaklarına dayanarak edindiğimiz bilgilere göre, ramazan gecelerinin vazgeçilmezi olan bu çalgı, bazen kemençe bazen de kaval

⁸ Görüşme: Salih Akkaya, Keşap, 2019.

eşliğinde 4-5 kişi bir araya gelinerek çalınmıştır. Bu ekip;

İstanbul'un minaresi

Doksan dokuz penceresi

Hanım çıkmış seyrediyor

Yandı pilav tenceresi

gibi gecenin anlamına uygun maniler söyler, uzatılarak söylenen manilerin ortasında da davul çalınmaya başlanmıştır. Aslında bu gelenek bize bir yerde 'kalandar' gecesini de hatırlatmaktadır. Naylon davulun, özellikle Samsun'un Ordu sınırı ile Giresun'un Keşap bölgesi arasında görüldüğü tespit edilmiştir.

Sonuç

İnsanoğlu yaşadığı coğrafyadaki içi boş bitki, hayvan kalıntıları gibi imkanları kullanarak kendi çalgı kültürünü yaratmayı başarmıştır. Bu kültür içerisinde Doğu Karadeniz coğrafyasının, THM'nin birçok temel sazına ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda bölgenin müzik icrasında kullanılan ve bugüne kadar üzerinde çalışılmış çalgılar dışında, gündeme gelmeyen birçok enstrümanından da söz etmek mümkündür. Buna göre bölgede, kaybolmaya yüz tutmuş nefesli saz olarak; çimon, ağız mızıkası, gevreyik düdüğü, kuşburnu düdüğü, dilli düdüklük kavalı, dilsiz düdüklük kavalı, zıpcuk, burgu boru, metal kaval; vurmali olarak ta işkembe def ile naylon davul çalgıları tespit edilmiştir. Unutulmaya yüz tutmuş çalgıların genel özelliklerine yönelik bir değerlendirmeye yapıldığında, nefesli çalgılar için şu özellikler sayılabilir:

- Ses perdelerinin kalıp ölçü kullanılmadan elin ayarına göre açılması.
- Ses deliklerinin bıçakla açılınca kare veya dikdörtgen şekilde olması.
- Yerine göre çalgı yapımı için bir çakının yeterli olması.
- Delik çaplarının ortalama 5 veya 6 mm olması.
- Yaş bitkilerden yapılabilmesi.
- İlk başlayanlar için daha az ses perdesinin açılması.

- Çobanların ve çocukların kullanıyor olması.
- Çalgıların ses dizisinin genellikle rast, hüseyini ve uşşak makamlarında olması.
- Çalgılar herhangi bir makinaya ihtiyaç duyulmadan bıçak yardımı ile orada hazır hale getirilebilmektedir.

Vurmalı sazlar için;

- Diğer çalgıların olmadığı ortamlarda çalınması.
- Genellikle kadınlar tarafından çalınması.
- Hayvanın kullanılmayan yeri ile gübre çuvalından çıkan naylondan, yani artıklardan veya çok kolay ulaşılabilir bir malzemedan yapılıyor olması sayılabilir. Yöre insanı, bu çalgıları aslında geçmişten bu yana büyüklerinden görmüş, yapana ve birkaç icrasına şahit olmuş ancak bunların devamlılığı gelmemiştir.

Müziğin organoloji ve etnomüzikoloji gibi alanlarında çalışan kişileri, Doğu Karadeniz'deki müzik folklorunu her yönüyle araştırmaya davet ediyorum.

Kaynaklar

Akarçay, Aytaç. *Türk Halk Müziği Sazlarının Sınıflandırılması, Kullanıldığı Yörelere ve Türler*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Cihanoğlu, Selim. *Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Oynanan Horonlar Karşılamaları Barlar ve Halaylar*. İstanbul: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2004.

Emnalar, Atınc. *Türk Halk Müziği ve Nazariyatı*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1998.

Gazimihal, Mahmut Ragıp. *Türk Nefesli Çalgıları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1975.

Gümüşhane İl Yıllığı. Gümüşhane: Balkanoğlu Matbaacılık, 1999.

Karahan, Can. *Türk Halk Müziği'nde Çokselli Unsurlar*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.

Kaya, Emrah. "Gümüşhane Müzik Folkloru Üzerine Bir Değerlendirme". *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, 2017.

- Kazmaz, Süleyman. *Rize Kültürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Öztuna, Yılmaz. *Türk Musikisi: Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Orient Yayınları, 2006.
- Picken, Laurence. *Folk Musical Instruments of Turkey*. London: Oxford University Press, 1975.
- Stokes, Martin. *Türkiye’de Arabesk Olayı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Şahin, Remzi & Şahin, Zeki & Akalın, Zeki. *Artvin Yöresi Folkloru: Halk Kültürü Araştırması*. Artvin, 1997.
- Şenel, Süleyman. *Trabzon Bölgesi Halk Müziğine Giriş*. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1994.
- Tüfekçi, Nida. *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 10. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982.
- Tüfekçi, Nida. *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 2. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982.
- Tüfekçi, Nida. *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 5. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982.
- Tüfekçi, Nida. *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 9. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982.
- Üngör, Etem Ruhi. “Türk Musikisinde Çalgılar”. *1978 Akademik Konferanslar Serisi*. Ankara, 1978.
- Görüşme: Adnan Üçüncü, Torul, 2020.
- Görüşme: Atilla Hun, Giresun, 2017.
- Görüşme: Aydın Topçu, Bayburt, 2020.
- Görüşme: Cihan Usta, Ordu, 2018.
- Görüşme: Hasan Cin, Sürmene, 2019.
- Görüşme: Hatice Korkmaz, Tirebolu, 2019.
- Görüşme: Mete Aydemir, Artvin, 2019.
- Görüşme: Mustafa Arslan, Şavşat, 2019.
- Görüşme: Mükerrerem Kılıç, Perşembe, 2018.
- Görüşme: Ömer Parlak, Trabzon, 2018.
- Görüşme: Salih Akkaya, Keşap, 2019.
- Görüşme: Süleyman Serin, Rize, 2017.
- Görüşme: Yakup Demir, Kelkit, 2018.

